

EESTI FONOLOOGIA TEISENEMISED KEELES JA KIRJANDUSES*

KARL PAJUSALU

Teisenemise viisidest

Kolmkümmend aastat tagasi on Mart Remmel artiklis „Mõned uuemad seosed filoloogiaharude vahel” (1977) püüdnud leida ühiseid perspektiive kultuuri, kirjanduse ja rahvaluule uurimisele. Tuginedes lingvistina keeleanalüüsi põhimõtetele, toob ta näiteks formaalsete keelte nn Chomsky mudeli, kus reegleid rakendatakse seriaalselt, ja Lindenmayeri mudeli, kus reeglid rakenduvad samaaegselt. Viimase paremust seletab ta võrdlusega bioloogiast: „Pole olemas näilisi rakke, kõik asendused on reaalsete rakkude tasemel, ning kui mingiks teisenemiseks on aeg ja tingimused küpsed, siis need muutused ka toimuvad” (Remmel 1977: 452–453). Seda keeledünaamika seletamisel appi võetud võrdpilti saab laiendada keeleteaduse ja laiemalt kogu teaduse teisenemiste mõistmisele. On küll võimalik esitada ideede sünni täpseid kronoloogilisi ahelaid, vaadelda, kuidas üks diskussioon on kasvanud üle teiseks ja millises järjekorras on tulnud uued uurimissuunad, aga tegelikult on meile kättesaadavad luust ja lihast teadlaste konkreetsete tööd, mida kannavad loojate subjektiivsed huvid ja hinnangud. Ning kõigile ühine püüe ütelda midagi uut enne teisi, sellega saades nähtavaks, päriks omas ajas.

Ajakirjas Keel ja Kirjandus on igal kümnendil ilmunud artikleid, mis on püüdnud avardada peale emakeele üksikküsimuste mõistmise kogu eesti keeleteaduse vaatevälja. Teetähisteks on jäänud Keele ja Kirjanduse algusaastatest Huno Rätsepa programmiline artikkel „Pidada sammu keeleteaduse arenguga. Eesti keel ja uuemad keeleteaduslikud meetodid ning teooriad” (1961), järgnevast kümnendist eespool tsiteeritud Mart Remmeli arutlus (1977), 1980. aastate algul Haldur Öimu artikliga (1981) sissejuhatatud keeleteaduse vana ja uue paradigma diskussioon, mida jätkas 1990. aastate keskel Martin Ehala (1995; 1996) jm. Eristades sellistest üldpilti anda püüdvatest arutlustest üksikuid kilde, nagu näiteks mingi keeleteaduse haru iseloomustuse, saab aimu vaadeldava ala tähendusest laiemas kontekstis. Järgnevalt keskendun fonoloogiale, ühele keeleteaduse alusosale, mis oma jätkuvate uuenemistega on heaks näitematerjaliks kogu eesti keeleuurimise arutlus- ja arenguloo mõtestamisel.

Mingi kitsama teadusala teisenemisi on sageli mõjutanud teised lähedased erialad. Keele ja selle uurimise tasandilisus tähendab fonoloogia jaoks ühelt poolt seost häälduse eksperimentaalse uurimise ja foneetikaga, teiselt poolt keele grammatilise tuuma ja morfoloogiaga. Eesti fonoloogiat käsitledes ei saa neist seostest kuidagi mööda vaadata, sest suur osa eesti fonoloogiat

* Artikkel põhineb Keele ja Kirjanduse juubelisümposiumil 2. novembril 2007 peetud ettekandel.

on olemuslikult morfofonoloogia ja samal ajal toetub palju eesti fonoloogia saavutusi otseselt foneetiliste uuringute tulemustele.

Igal teadusalal peaks olema ja eesti fonoloogial ongi olnud oma sisemine põhjendus ja arengulugu, mis tuleneb uuritava ainukordsusest, s.t nendest küsimustest, mille lahendamiseks on see teadusharu seatud. Eesti fonoloogia uurimisala on eesti keele häälikusüsteem tervikuna, laiemalt selle seosed teiste keeltega. Ikkagi on aga mingeid konkreetsemaid igiküsimusi, milleks eesti keele puhul on olnud vältesüsteem, selle kõrval ja sellele lisaks on kerkinud ka teisi eesti hääldussüsteemi eripäraga seotud probleemiringe, nagu vokaal *õ* või nn poolvokaalid ja võõrkonsonandid. Artikli lõpus püüan mõnd sellist üksikküsimust appi võtta eesti fonoloogia edasise tee üle arutlemisel.

Fonoloogia kohast eesti keeleteaduses

Huno Rätsep rõhutas eelmainitud 1961. aasta artiklis vajadust haakuda eesti keele uurimisel nende uute strukturalistlike ja ehk juba ka poststrukturalistlike keeleteadussuundadega, mis XX sajandi keskpaigas jõudsalt arenesid. Ta kirjutas: „Eesti keele puhul ollakse alles uurimistööde alguses. Käivad esimesed uutele nõuetele vastavad tööd eesti keele häälikute foneetilise ja akustilise uurimise alal. [...] Suuremat tähelepanu on tarvis teiselt poolt pöörata fonoloogiale. Eesti keele foneemi on mitmed keeleteadlased käsitlenud, kuid seisukohad foneemide hulga ja foneemisüsteemi koosseisu suhtes on lahkuminevad, kohati diametraalselt vastupidised. Juba eesti keeles kindlaksmääratud foneemide hulk kõigub paarikümne ja saja vahel. Suuri raskusi näib valmistavat meie keele keeruline kvantiteedisüsteem. Eesti keele fonoloogia põhjalikum käsitlus peaks kuuluma meie keeleteadlaste lähimate aastate tööplaanis. On ju selge, et ilma fonoloogiata pole ühegi keele häälikulise ehituse esitus ükskõik kas õpikuna või uurimusena enam mõeldav. [...] Fonoloogia uurimistulemuste rakendamine on võimalik väga mitmel alal. See peaks värskeid tuuli tooma ka meie keele ajaloo käsitlustesse, samuti murrete uurimisse” (Rätsep 1961: 642–643). See tsitaat näitab, kui võrd keske koha andis H. Rätsep tollases keeleteaduse uuendamises fonoloogiale. Nähtavasti oli siin põhjuseks ka vajadus määratleda keele olemust täpsemalt, kui seda tegi traditsiooniline deskriptiivne lingvistika. Selles võib näha juba chomskylikku keelestruktuuri autonoomsuse mõistmist, mis nõuab keele süvastruktuuride eristamist väljendustasandi paljususest, seda ka häälikutasandi puhul.

Enne H. Rätsepa artiklit oli Keeles ja Kirjanduses jõudnud ilmuda Georg Liivilt foneetika uute suundade ja meetodite käsitlus (1960) ja ka uuelaadne uurimus eesti keele kolme vältusastme vokaalide kestusest ja meloodiatüüpidest (1961). Keele ja Kirjanduse esimesel, 1958. aastal puudutasid riivamisi fonoloogia uurimisala Erich Raieti ja Eduard Vääri deskriptiivsed käsitlused eesti kirjakeele võõrsõnade ortograafiast ja hääldamisest (Raiet 1958; Vääri 1958). Kahtlemata oli aga H. Rätsepal õigus osutada, et fonoloogiat selisena, nagu teda mõisteti struktuuralses ja generatiivses lingvistikas, Eestis veel tollal peaaegu ei olnudki.

1960. aastad olid Eestis moodsa fonoloogia sünni- ja kuldaeg. Fonoloogidena said tuntuks uue põlvkonna keeleteadlased Valmen Hallap,

Mati Hint ja Tiit-Rein Viitso. Nende töödel põhineb eesti keele häälikusüsteemi praegune käsitus.

Juba 1960. aastate algupoolel sündis T.-R. Viitso, V. Hallapi ja M. Hindi vahel eesti häälikusüsteemi üle tuliseid vaidlusi (vt Viitso 1963a; 1963b; 1966; Hallap 1962; 1963; 1965; Hint 1964; 1965: 136 jj), millesse keeleajaloo vaatekohalt lõi kaasa ka Paul Alvre (1966; 1967; vrd Viitso 1967a; 1967b). Lähtekohaks sai Paul Ariste 1930. aastatel alustatu, tähtsaimaks arutlusareeniks aga Keel ja Kirjandus, millele artiklite püsiva foorumina sekundeeris vaid Emakeele Seltsi aastaraamat (seal nt Hint 1964; 1965; Viitso 1963a; 1966).

Ligi kakskümmend aastat hiljem avaldas Valmen Hallap Paul Ariste 75. sünnipäevaks artikli „Fonoloogia tulek Eestisse” (1980). V. Hallap kirjutab, et 1930. aastateks oli küll Eestis murdeuurimine juba täies hoos ja samuti oli kümograafitrummel Lauri Kettunen algatusel teinud eksperimentaalfoneetiliseks uurimistööks oma esimesed pöörded, kuid alles Paul Ariste 1936. aastal Eesti Kirjanduses avaldatud uurimuses „Eesti praegune ühiskeelee hääldus” esinevad mitme nähtuse selgitamisel terminid *fonoloogiline* ja *fonoloogiline süsteem* (Hallap 1980: 74–75). Eesti fonoloogia väljapaistvaimaks algustähiseks peab V. Hallap Paul Ariste 1938. aastal Genti ülemaailmsel foneetikakongressil peetud ettekannet „Kvantiteedikeel” („A Quantitative Language”, vt tõlge eesti keelde Ariste 1980).

On iseloomulik, et selle 1930. aastatesse viiva artikli avaldas Valmen Hallap alles 1980. aastal. Kuigi 1940. ja 1950. aastatel panid Paul Ariste ja ta õpilased aluse eesti keele häälikusüsteemi süstemaatilisele kirjeldamisele, sai eesti fonoloogia täiskasvanuks alles 1960. aastate lõpus ja 1970. aastatel. Tollal esiplaanile tõusnud generatiivses lingvistikas oli süntaksi kõrval fonoloogia teiseks keele põhitasandiks ja nii pöörati sellele mitmekülgset tähelepanu. 1970. aastatel laienes eesti fonoloogia arutlusaineks, sündisid aastaid kestvad diskussioonid põhimõttelistes küsimustes, olgu siis tulipunktis hüpoteetiline neljas valde (vt Rimmel 1975; Eek 1977; Viitso 1979a; 1979b; Hint 1983), ühesilbiliste sõnade valde (Hint 1973; 1977; Põldmäe 1975; Viitso 1963b; 1981) või kaasrõhu staatus (Hint 1973; Viitso 1975; 1981). Fonoloogia kõlas eesti keeleteaduses mitmes mõttes polüfooniliselt.

Märgatav raugemine või vähemalt killustumine leidis paraku aset 1980. aastate jooksul. Selle ainukeseks põhjuseks ei olnud nähtavasti see, et mõnest keeleteadlasest sai keelepoliitik. Haldur Öimu 1981. aasta Keeles ja Kirjanduses sõnastatud keeleteaduse paradigma vahetus nihutas fookuse keele struktuurilt keele kasutamise, funktsionaalsuse uurimisele.

Kui Huno Rätsep iseloomustas 1987. aastal Keeles ja Kirjanduses eesti keeleteaduse seisut artiklis „Eesti keele uurimise *status quo*: lünki ja välja-vaateid”, ei käsitlenud ta seal erinevalt veerandsajandi tagusest eesti keeleteaduse ülevaatest fonoloogia probleemistikku üldse. 1990. aastatel ilmus eesti keele teaduslik grammatika (EKG I) ilma fonoloogia osata. Seda hoolimata teoreetilise fonoloogia 1980. aastate rahvusvahelisest tõusulainest, mille üks tähiseid oli Paul Kiparsky tänaseks krestomaatiliseks saanud käsitus „From Cyclic Phonology to Lexical Phonology” (1982), mis oleks võinud uuendada eesti fonoloogiakirjeldustki.

Just 1980. aastatel saavutas uue sisu ja ulatuse fonoloogiline tüpologia: järjest sündis põhimõtteliselt uusi, ka keele funktsionaalsust arvestavaid fono-

loogiamudeleid. Need arengud tipnesid optimaalsusteooriaga, mis asus 1990. aastail varasema generatiivse lingvistika kohale. 1990. aastate keskel Keeles ja Kirjanduses ilmunud Martin Ehala artikkel „Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses” (I – 1995, II – 1996) fonoloogia peamisi arenguteid otseselt ei puuduta, tuues samal ajal küll fonoloogia uuesti esile keele kui iseorganiseeruva süsteemi käsitlemisel.

Haldur Öim väidab suuresti M. Ehalale vastuseks kirjutatud artiklis „Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria”, et tema jaoks on teoreetilise keeleteaduse maht ilmselt suurem kui M. Ehala jaoks (Öim 1996: 731). Paraku paistab see tunduvalt kitsam, keskendudes üksnes keele tähen-
duspoole ja selle kognitiivsete taustade uurimisele, iseloomustades muud kee-
leteadust põhiliselt 1960. aastate allikatele toetudes. Sama lähenemine kan-
nab ka Haldur Öimu ülevaadet „Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil” (2000). Selle kokkuvõttes iseloomustab H. Öim XX sajandi eesti keele-
teaduses toimunut järgmiselt: „Keeleteaduse teoreetiline liin, mis jõudis
meile 1960-ndail aastail strukturaallingvistika tulekuga, kulges ka siis aastaid omaette, mõjutamata erilist empirilist uurimistööd. See tuli n-ö ülalt alla (et mujal maailmas teoreetiline keeleteadus eksisteerib, siis on see ka meile vajalik), mitte alt üles, seniseid keeleuurimise tulemusi üldistades. [...] Kokku said teoreetiline ja empiriline uurimistöö alles sajandi viimastel küm-
nenditel ning eriti selgesti ilmneb see alles päris viimastel aastatel” (Öim 2000: 479). Fonoloogia osas saab siiski väita, et see kõlas rahvusvahelise kee-
leteadusega kõige rohkem kokku 1960. aastate teisel poolel ja 1970. aastatel, jõudes ka eesti kirjakeele häälikusüsteemi, osalt eesti murrete (nt Hint 1965) ja sugulaskeelte (nt Viitso 1968) kirjeldustesse, ning loodetavasti kõlab nüüd uuesti alates 1990. aastate teisest poolest (vrd Ehala 2003).

Eesti fonoloogia oma nägu otsimas

Sellest, kuidas eesti fonoloogia on iseoleva teadusalana oma identiteeti otsinud, saab samuti näiteid tuua igast Keele ja Kirjanduse kümnendist. 1962. aastal esitas Valmen Hallap teooriakeskses artiklis „Otstarbekuse printsiip fonoloogias. Sissejuhatus ühte fonoloogilisse käsitusse” ülevaate struktu-
raalse fonoloogia mõeldavatest käsitusviisidest eesti keele puhul ja põhjen-
das oma analüüsimeetodi jaoks sobivaimana otstarbekuse printsiipi. V. Hallap tugines sellistele tollal vägagi uutele ja rahvusvahelises fonoloogias teedrajavatele teostele nagu Zellig S. Harrise „Structural Linguistics” (1960) ja Morris Halle „The Sound Pattern of Russian. A Linguistic and Acoustical Investigation” (1959). Iseäranis M. Halle vaimus postuleerib V. Hallap, et otstarbekohasuse printsiibi rakendamisel ei tule arvestada mitte ainult foneemide ja foneetiliste elementide seost, vaid ka morfeemide ja neile vastava foneetilise realiteedi vahelist seost tervikuna (Hallap 1962: 684). Fonoloogia ning keele grammatilise struktuuri olemuslikku seotust piltlikus-
tab ta tõdemusega: „Fonoloogi esmane ülesanne on luua alus keele morfe-
maatika (ning morfofonoloogia) edukaks võimalikult lihtsaks käsitlemi-
seks....” (Hallap 1962: 735). Eesti fonoloogias on olnud morfofonoloogilised rõhuasetused sedavõrd enesestmõistetavad, et allpool käsitlen seda suhet veel omaette.

Valmen Hallap püüdis rakendada sümmeetriapõhimõtet, mida väljendab tema järgi kõigepealt foneetiliste üksuste võimalikult sümmeetriline foneemidevaheline jaotus. Selle näiteks tõi ta diftongide anaüüsi. V. Hallap väidab, et eesti keeles on kahe vokaali järjendis parem asetada rõhumärk esimese, aga mitte teise vokaalisümboli juurde: sõna *väide* ei tule analüüsida seega mitte kui */väi.te/*, vaid */vä.ite/*. Põhjenduseks toob ta oma veendumuse, et sellistes vormides nagu */vä.ite/* on „foneetiline intensiivsuskäik usutavasti suuresl määral samatüübiline” kui vastavates helilise koodaga vormides nagu näiteks *välde* */vä.lte/*. Teiseks sihiks seab V. Hallap foneemide võimalikult sümmeetrilise distributsiooni (1962: 737).

Mati Hint keskendub kaheosalises artiklis „Ühesilbiliste sõnade vältest” (1977) eesti prosoodia probleemidele, kuid see sisaldab ka rohkesti üldisemaid arutlusi teoreetilise fonoloogia üle. M. Hint esitab viiteid Morris Hallele, aga ka Ilse Lehistele töödele (nt Halle, Keyser 1971; Lehiste 1966). Polemiseerides varasemate eesti prosoodia käsitlustega, tuginebki M. Hint eelkõige Halle töödele. Ta kirjutab: „Kõige selgemalt on kaht liiki fonoloogia ja kaht liiki fonoloogilise transkriptsiooni vahele piiri tõmmanud M. Halle. Klassikaline (sealhulgas deskriptivistlik) fonoloogia järgis põhimõtet, mille kohaselt fonoloogiline kontseptsioon ja fonoloogiline transkriptsioon kujundatakse ainult foneetilise informatsiooni põhjal, kasutamata mingil määral grammatilist informatsiooni. [...] M. Hallest alates on täpselt sõnastatud eelmisest põhimõtteliselt erinev, morfofonoloogilisem fonoloogiakäsitlus: fonoloogiline kontseptsioon ja fonoloogiline transkriptsioon võivad kasutada morfoloogilist (*resp.* leksikaalset) informatsiooni” (Hint 1977: 276). Nii sõnastab M. Hint esimesena Eestis leksikaalse fonoloogia lähtekoha. Leksikaalne fonoloogia rahvusvahelises tavatähenduses, nagu see kujunes 1980. aastatel, siiski ei ole hiljem eesti keele fonoloogilistesse käsitlustesse jõudnud.

Eesti eripäraks ja tugevuseks võib lugeda seda, et struktureaalne keeleanalüüs jõudis üsna kiiresti ka empiirilistesse keelekirjeldustesse, nagu eespool näidatud Mati Hindi ja Tiit-Rein Viitso puhul, lisaks aga ka keele dünaamika ja ajaloo käsitlustesse. Märkimata ei saa siin jätta Mati Hindi ulatuslikku artiklit eesti keele prosoodiatüübi nihetest (1980). M. Hint asetas selles uurimuses eesti keele häälikusüsteemi ajaloolised muutumissuunad olevasse hetkesse, testides nn kriitilisi ehk muutusalteid keelevorme 800 kooliõpilase abil. Saadud tulemuste põhjal näitas ta vabas vormivahelduses väljenduval reeglumuutusi ja tegi nende põhjal eesti keele hääliku- ja vormistruktuuride muutumise kohta seni kehtivaid järeldusi. Näikse, et prognoositud suunad on õiged, aga muutused praegugi, s.t 30 aastat hiljem veel vormivahelduse staadiumis. Et vahepeal on uus põlvkond peale tulnud, oleks igati asjakohane teha kordusuuring. Loodetavasti oleks võimalik leida üles vähemalt osa tollal testitud 800 inimesest ja lisaks neile saaks nüüd testida ka nende lapsi. Kasutades praegu keelemuutuste uurimisel soositud reaalaajalist võrdlusmaterjali, võiks uurimus saada eesti keele dünaamika kirjeldamiseks ülimalt olulise jätku.

Tiit-Rein Viitso avaldas Keeles ja Kirjanduses mõni aasta hiljem artikli „Alternatiivsed fonoloogilised tõlgendused” (1986). See käsitlus algab klassikalise generativistliku teesiga: „Foneetiliste faktide alternatiivne fonoloogiline tõlgendamine tuleneb asjaolust, et kõneleja ei õpi keelt omandades ära mitte valmis grammatika, vaid loob katsetuste ja eksimuste teel omaenese

grammatika” (Viitso 1986: 412). Artikkel on selle teesi särav edasiarendus eesti keele häälikusüsteemi vastuolude näitel, samal ajal ei sisalda aga ühegi üldfonoloogilise uurimuse viidet. T.-R. Viitso lõpetab oma artikli kokkuvõtliku tõdemusega, et kuigi eesti keele fonoloogiaga on tegeldud juba 1930. aastate keskpaigast peale, „...kuuluvad arvestatavate lahenduste üldjoonelised avastamised põhiliselt vahemikku 1960–1974. Kogusüsteemist kujunes pilt alles pärast 1978. aastat” (1986: 416). T.-R. Viitso arvates on nii pikal kujunemiskäigul olnud mitu põhjust, neist olulisimana see, et on puudunud reaalsete ehk loomulike süsteemide tuvastamise üldstrateegia. Ta rõhutab: „Me peame nimelt eeldama, et alternatiivsed tõlgendused võivad kõrvuti eksisteerida igas elavas keeles, ning seadma keele fonoloogilise kirjeldamise eesmärgiks kõigi olemasolevate alternatiivsete tõlgenduste tuvastamise” (Viitso 1986: 416).

Loomuliku fonoloogia ja morfoloogia põhimõtteid on rakendanud oma töös Toomas Help (1985; 1995 jt). T. Help ei mõista erinevaid (sõna)ehitusviise vastandlike, keele erinevate arengujärkudega seotud reeglite rakendustena, vaid pigem keele allosade sünkroonsete, olemuslike struktuurierisustena.

Keele häälikustruktuuri kui loomuliku süsteemi seletamisega läks 1990. aastatel edasi Martin Ehala juba eespool mainitud artiklis „Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses” (1996). Võttes aluseks Arvo Eegi ja Toomas Helbi käsitluse rütminihetest eesti keele kujunemisloos (1986), kirjeldab ta eesti laadivahelduse teket bifurkatsiooniteooriaga, mille järgi üldisema tasandi fonoloogiline muutus, antud juhul pearõhulise silbi prominentsuse tõus, viib häälikustruktuuri seisundini, kus restruktureeruvad ka selle teised osad (vt Ehala 1996: 447–448).

Astmevahelduse tekke analüüs on keskmes ka viimati Keele ja Kirjanduse aastapreemia saanud Külli Prillopi artiklis „Optimaalsusteooria. Kuidas eesti keeles klusiilid nõrgenesid ja kadusid” (2006). Optimaalsusteooria jõudis eesti fonoloogiasse alles 2000. aastate algul (vt Prillop 2006: 955; Ehala 2003), ehkki teoreetilises fonoloogias muutus see domineerivaks suunaks juba 1990. aastate esimesel poolel. Optimaalsusteooria tuumaks on variantsete keelendite kirjeldamine universaalsete kitsenduste kaudu ning selle tugevus ongi peale järjekindlate formalismide tüpoloogilises lähenemises, mis laseb hästi kirjeldada keele „loomulikku” süsteemi. Külli Prillopi artikkel demonstreerib ilmekalt, et see meetod on rakendatav isegi ajaloolises keeleteaduses.

Mainitud tööd osutavad, et viimastel kümnenditel on eesti fonoloogia olnud üha vähem asi iseeneses ja üha rohkem ühenduslülili ühelt poolt keele vormide paljususe ja muutumise seletamisel, teiselt poolt aga eesti foneetika ja morfoloogia vahel.

Eesti fonoloogia foneetika ja morfoloogia vahel

Eesti fonoloogia tugevuseks on kindlasti olnud eksperimentaalfoneetika toetus. Aastakümnete jooksul on Keeles ja Kirjanduses ilmunud rohkesti foneetikute artikleid, mis on olnud tähtsad ka fonoloogia jaoks, alates Georg Liivi töödest 1960. aastatel või Mart R Emmeli poleemilistest seisukohavõttudest 1970. aastatel ning lõpetades Arvo Eegi läbi mitme kümnendi ilmunud

uurimustega, millest suur osa on valminud koostöös Einar Meistriga (nt Eek, Meister 1994; 2003; 2004).

Arvo Eegi artikkel „Kvantiteet ja rõhk eesti keeles. Fonoloogiliste tõlgenduste kriitikat” (1983) võis fonoloogidele tunduda kurjakuulutav, nagu ka foneetikutele Mati Hindi hilisem arutlus „Eesti foneetika möödunud hiilgus ja möödumata viletsus” (1997), kuid tihe vastastikune tähelepanu on taganud olukorra, kus suur osa eesti fonoloogiast on pikemat aega olnud oluliselt eksperimentaalne fonoloogia just selles tähenduses, nagu seda moetermini praegu lääneilmas kasutatakse. Kindlasti on selle tagamisel olnud võtmepositsioon ka Ilse Lehistel. Tema on ikka olnud foneetik, kes uurib keele struktuuri, ja on nõnda mõjutanud nii Kodu-Eesti foneetikuid kui ka fonolooge juba 1960. aastatest alates.

Vähemalt sama tähtis on aga olnud fonoloogia ja morfoloogia side. Mitu eesti fonoloogi on olnud samavõrd ka morfoloogid ja 1970. aastatel, kui morfoloogia oli teoreetilises keeleteaduses üsnagi moest väljas, tõusis see eesti keele kirjeldustes hoopis tõsisemale, küll suuresti just morfofonoloogilisele alusele (nt Hint 1973; Viitso 1976). Ilma fonoloogilise aluskäsitluseta ei saa mõista enamikku eesti keele morfoloogia praegusi käsitlusi.

Eesti fonoloogia igiküsimusi

Tuleb nõustuda Tiit-Rein Viitso eespool tsiteeritud väitega, et eesti keele häälikusüsteemist tekkis üldpilt päriselt alles 1970. aastate lõpuks (vt Viitso 1986). Ning seegi tähendas ennekõike probleemistiku ülevaadet. Eesti fonoloogiat iseloomustab üha hulk püsivaid ehk igiküsimusi. Lõplik tõde ei ole saavutamata mitte ainult prosoodiaväitlustes (vt Hint 2001), vaid päris paigas pole veel isegi eesti foneemistik. Küllap on ühelt poolt põhjuseks eesti keele kui kirjakeele noorusega seletuv häälduslik mitmekesisus ja dünaamilisus (Pajusalu 2008) – eesti keel on muutumas ja üsna järsult võib erineda emakeelsetegi keeleuurijate keeletaju –, aga teiselt poolt on vastuolud seotud ikka erinevate metodoloogiliste lähtekohtadega.

Prosoodias on endiselt lahtisi otsi nii vältefonoloogias kui ka rõhusüsteemi tõlgendustes (vt Ehala 2003). Miks teine välde on kolmandast foneetiliselt vähem markeeritud, kuid fonoloogiliselt ja leksikaalselt markeeritum? Laensõnades rõhu nihkumine järgsilpidelt esisilbile on kaasa toonud n-ö varjatud leksikaalse rõhu probleemi. Kui *pensionäär*ist sai *pensionär* pearõhuga esimesel silbil, kas on siis eesti keel hakanud lubama järgsilpidesse ka sekundaarvokaale, nagu seda on *ä*, või on põhjus sõna erilises leksikaalses struktuuris? Vokaal *o* on muutunud samuti eesti keele järgsilpides tavaliseks, hääldada /auto/ asemel /autu/ on juba pentsik (Pajusalu 2003). Võib-olla on kõige lihtsam lahendus tõdemuses, et tänapäeva eesti keeles ongi järgsilpides kodunenud kolme ees- ja tagavokaali sümmeetrilised paarid: kõrged /i u/, keskkõrged /e o/ ja madalad /ä a/, ning nii on järgsilpide vokalism hoopis leidnud uue tasakaalu.

Palju küsimusi põhjustavad võõrsõnad, millest on saanud või saamas oma sõnad. Foneem *v* ei saa esineda reeglina vokaalidevahelises positsioonis teises vältes, kuid foneem *f* on samas positsioonis kõige lühem teisevältelisena, nii näeme distributiivset esinemust: *rivi*, aga *rifi*. Võib-olla on siin eesti

keeleski hääliku helilisus kombineerumas kestusega nagu liivi ja läti keeles. Kas š-ga, mis ei ilmne samuti esimeses vältes, seostub siis ž: *paaži*, aga *paša*? Lühikese ž puhul näib küll olevat tingimuseks eelneva vokaali pikkus, mida š ei nõua. Mõlemal juhul on esmavärtlise kõnetakti moodustamine takistatud. Seda arvestades võiks mõelda, et siin on hääliku helilisus ja kestus seotud ka silbi- ja taktistruktuuri üldisemate piirangutega. Otsustamiseks oleks aga vaja veel täpsemat foneetilist teavet.

Eesti fonoloogia tugevuseks on olnud foneetiliste andmete rikkus ja sellest ammutamine. Nagu eespool juba rõhutatud: eesti fonoloogia on oma ekstsellentsuses olnud eksperimentaalne fonoloogia. Kuni viimase ajani on ometi fonoloogide foneetilised teadmised põhinenud eeskätt laboratoorse kõne uuringutel. Spontaanse eesti keele häälduslik eripära suuresti alles ootab avastamist. Eesti kõnekeele piirkondlike erinevuste selgitamine aitab loodetavasti teha mõistetavamaks ka mõne n-ö kirjakeelse hääldusjuhu kaheti tõlgendatavuse.

Üheks silmapaistvamaks edusammuks võib uusimas eesti fonoloogias pidada lauseintonatsiooni üldistavaid käsitlusi, millest kaalukaim on Eva Liina Asu doktoritöö (2004). Selle põhimeetodi on autor ise määratlenud autosegmentaal-meetriliseks (Asu 2004: 133). Tuleb loota, et väitlused tüüpilise ja muutuva üle eesti lauseintonatsioonis jõuavad varsti Keelde ja Kirjandussegi. Nagu jõudis viimati eesti fonoloogia optimaalsusteoreetiline analüüs. Arvan, et uurimismeetodite mitmekesisustumine ja eesti keele spontaanse häälduse regulaarsuste arvestamine on need kaks vedurit, mis aitavad eesti fonoloogia igiküsimuste lahendamisel edasi liikuda.

Pöördun kokkuvõtteks tagasi tegelike – ja väljamõeldud – rakkudega võrdluse juurde. On üsna tuntud tõsiasi, et fonoloogia on soositumaid alasid lingvistilisteks klaaspärlimängudeks. Õnneks on eesti fonoloogias selliseid mänge olnud vaid mõõdukalt. Sest vähe on olnud ka uurijaid ja neil on olnud küllalt tegelikke uurimisküsimusi, ehk liigagi lai tööväli. Kõik eesti fonoloogid on olnud samavõrd ka morfoloogid või foneetikud või mõlemat. Seeläbi on uurija ka ise olnud see tegelik rakk, mis on loonud uuenemise aluseid. Eriti tähtis on, et meil on olnud samade probleemidega tegelevaid keeleteadlasi sedavõrd, et on olnud võimalik tõsiselt väita ja saada tõsiseid vastuväiteid ning et üle aastakümnete kestvateks aruteludeks on olnud vähemalt ükski püsiv foorum.

Kirjandus

- Alv re, P. 1966. Kordaminekuid ja puudujääke sisukas kogumikus. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 377–383.
- Alv re, P. 1967. Kas fantaasia või faktid? – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 106–110.
- Ariste, P. 1980. Kvantiteedikeel. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 79–81.
- Asu, E. L. 2004. The Phonetics and Phonology of Estonian Intonation. PhD dissertation. University of Cambridge (käsikiri).
- Eek, A. 1977. Uuemaid uurimistulemusi eesti foneetikas. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 406–415.
- Eek, A. 1983. Kvantiteet ja rõhk eesti keeles (I). Fonoloogiliste tõlgenduste kriitikat. – Keel ja Kirjandus, nr 9–10, lk 481–489, 549–559.

- E e k, A., H e l p, T. 1986. Rütminihked eesti keele kujunemisloos. Preprint KKI-45. Tallinn.
- E e k, A., M e i s t e r, E. 1994. Eesti vokaalide sihtväärtused hääldus- ja tajuruumis. – Keel ja Kirjandus, nr 7–9, lk 404–413, 476–483, 548–553.
- E e k, A., M e i s t e r, E. 2003. Foneetilisi katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt (I). Häälikukestusi muutvad kontekstid ja välde. – Keel ja Kirjandus, nr 11–12, lk 815–837, 904–918.
- E e k, A., M e i s t e r, E. 2004. Foneetilisi katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt (II). Takt, silp ja välde. – Keel ja Kirjandus, nr 4–5, lk 251–271, 336–357.
- E h a l a, M. 1995. Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses (I). – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 588–595.
- E h a l a, M. 1996. Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses (II). – Keel ja Kirjandus, nr 6–7, lk 375–384, 447–460.
- E h a l a, M. 2003. Fonoloogia. – Eesti keele uurimise analüüs. Emakeele Seltsi aastaraamat 48. 2002. Tallinn, lk 27–35.
- EKG I = M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.
- H a l l a p, V. 1962. Otstarbekohasuse printsiip fonoloogias. Sissejuhatus ühte fonoloogilisse käsitusse. – Keel ja Kirjandus, nr 11–12, lk 679–684, 734–739.
- H a l l a p, V. 1963. Fonoloogiline etüüd eesti keele völdete alalt. – Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. Emakeele Seltsi toimetised nr 6. Tallinn, lk 95–122.
- H a l l a p, V. 1965. Poleemilist, julget, kapitaalset, sekka ka vähem meeldivat. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 54–59.
- H a l l a p, V. 1980. Fonoloogia tulek Eestisse (Paul Ariste 75. sünnipäeva puhul). – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 74–79.
- H a l l e, M. 1959. The Sound Pattern of Russian. A Linguistic and Acoustical Investigation. The Hague: Mouton.
- H a l l e, M., K e y s e r S. J. 1971. English Stress: Its Form, Its Growth, and Its Role in Verse. New York.
- H a r r i s, Z. S. 1960. Structural Linguistics. Chicago: University of Chicago Press.
- H e l p, T. 1985. Linguistic Competence and Morphology. Paper presented to the symposium of Estonian-Finnish contrastive analysis. Preprint KKI-38. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences.
- H e l p, T. 1995. Regulaarsed ja irregulaarsed verbid eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 3–5, lk 162–169, 234–238, 320–327.
- H i n t, M. 1964. Fonoloogilistest võõrjoontest normeeritud eesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat X 1964. Tallinn, lk 25–44.
- H i n t, M. 1965. Murrakute foneetiliste ja fonoloogiliste süsteemide kirjeldamisest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 11. Tallinn, lk 113–156.
- H i n t, M. 1973. Eesti keele sõnafonoloogia I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfofonoloogia põhiprobleemid. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- H i n t, M. 1977. Ühesilbiliste sõnade völdtest. – Keel ja Kirjandus, nr 4–5, lk 219–229, 271–277.

- Hint, M. 1980. Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Prosoodia-tüübi nihked ja selle tagajärjed. – Keel ja Kirjandus, nr 4–6, lk 215–223, 270–278, 349–355.
- Hint, M. 1983. Viroko neljän kvantiteettiasteen sävelkieli? – Virittäjä, nr 3–4, lk 161–177, 328–348.
- Hint, M. 1997. Eesti fonoloogia möödunud hiilgus ja möödumata viletsus. – Keel ja Kirjandus, nr 2–3, lk 73–82, 157–164.
- Hint, M. 2001. Prosoodiaväitlustes läbimurdeta. – Keel ja Kirjandus, nr 3–5, lk 164–172, 252–258, 324–339.
- Kiparsky, P. 1982. From Cyclic Phonology to Lexical Phonology. – The Structure of Phonological Representations. Vol. 1. Eds. H. van der Hulst, N. Smith. Dordrecht: Foris Publications.
- Lehiste, I. 1966. Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 65. Bloomington–The Hague, lk 5–35.
- Liiv, G. 1960. Foneetika uusi suundi ja meetodeid. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 482–490.
- Liiv, G. 1961. Eesti keele kolme vältusastme vokaalide kestus ja meloodiatüübid. – Keel ja Kirjandus, nr 7–8, lk 412–424, 480–490.
- Pajusalu, K. 2003. What has Changed in Estonian Pronunciation. The making of Estonian Accents. – Languages in Development. Eds. H. Metslang, M. Ran-nut. München: Lincom Europa.
- Pajusalu, K. 2008. Dynamics of Estonian Phonology. – Sprachtypologie und Universalienforschung. Ilmumas.
- Prillop, K. 2006. Optimaalsusteooria. Kuidas eesti keeles klusiilid nõrgenesid ja kadusid. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 955–972.
- Põldmäe, J. 1975. Mitut liiki rõhunihutustest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 620–623.
- Raiet, E. 1958. Küsimusi võõrsõnade ortograafia alalt. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 39–41.
- Remmel, M. 1975. The Phonetic Scope of Estonian: Some Specifications. Preprint KKI-5. Tallinn.
- Remmel, M. 1977. Mõned uuemad seosed filoloogiarude vahel. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 449–455.
- Rätsep, H. 1961. Pidada sammu keeleteaduse arenguga. Eesti keel ja uuemad keeleteaduslikud meetodid ning teooriad. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 641–647.
- Rätsep, H. 1987. Eesti keele uurimise *status quo*: lünki ja väljavaateid. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 129–135.
- Viitso, T.-R. 1963a. Teese ja antiteese. – Emakeele Seltsi aastaraamat IX 1963. Tallinn, lk 7–25.
- Viitso, T.-R. 1963b. Üks lingvistiline ahelprobleem. – Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. Emakeele Seltsi toimetised nr 6. Tallinn, lk 276–283.
- Viitso, T.-R. 1966. Eesti keele fonoloogia senisest käsitlemisest ja tulevikuväljavaated. – Emakeele Seltsi aastaraamat 12. 1966. Tallinn: Eesti Raamat, lk 17–25.
- Viitso, T.-R. 1967a. Recontra. Hilisgeminatsioonist ja sellega seotust. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 103–105.

- Viitso, T.-R. 1967b. Vähikäigust ja muust. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 498.
- Viitso, T.-R. 1968. Äänisvepsa murde väljendustasandi kirjeldus. – Keele modelleerimise probleeme 2. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 218. Tartu, lk 3–296.
- Viitso, T.-R. 1975. Mati Hint, Eesti keele sõnafonoloogia I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfofonoloogia põhiprobleemid. Tallinn 1973. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut). 253 pp. – Советское финно-угроведение XI, nr 3, lk 216–222.
- Viitso, T.-R. 1976. Eesti muutkondade süsteemist. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 148–162.
- Viitso, T.-R. 1979a. Проблемы количества в эстонском языке. – Советское финно-угроведение XV, nr 1, lk 1–17.
- Viitso, T.-R. 1979b. Проблемы ударения в эстонском языке. – Советское финно-угроведение XV, nr 3, lk 136–152.
- Viitso, T.-R. 1981. Läänemeresoome keelte fonoloogia küsimusi. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Viitso, T.-R. 1986. Alternatiivsed fonoloogilised tõlgendused. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 412–416.
- Väari, E. 1958. Kõrvalekaldumisi võõrsõnade hääldamisel eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 175–180.
- Õim, H. 1981. Teoreetilise keeleteaduse vanast ja uuest paradigmast. – Keel ja Kirjandus, nr 7–8, lk 385–391, 456–464.
- Õim, H. 1996. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 731–744.
- Õim, H. 2000. Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 468–479.

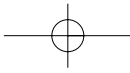
Development of Estonian Phonology as Reflected in *Keel ja Kirjandus*

Keywords: phonology, morphophonology, history of Estonian linguistics

This article gives an overview of the history of Estonian phonology drawing mostly on relevant papers published in *Keel ja Kirjandus*.

The foundation of Estonian phonology was laid in the 1930s, mainly by the studies of Paul Ariste. The 1960s marked the advent of structural and generative phonology in Estonia with Valmen Hallap, Mati Hint and Tiit-Rein Viitso as the leading figures. In the 1970s the number of researchers focusing on the study of Estonian sound system increased, and the influence of Ilse Lehist's work became noticeable. Phonological theory was developed following mainly the views of Morris Halle. During this period the focus of phonological research was above all on the Estonian word prosody. A comprehensive view of the phonological structure of Estonian was reached in the late 1970s.

From its very beginning Estonian phonology, being to a large degree experimental phonology, has had a strong connection with phonetics. A considerable

influence of Ilse Lehiste as well as Georg Liiv, Arvo Eek and other phoneticians can be traced. However, the connection between phonology and morphology has been no less important. Several Estonian phonologists have also contributed to the study of morphology, and in the 1970s, Estonian scholars produced more than one innovative morphophonological study.

Since the 1990s the methods of optimality theory and autosegmental-metrical approach have been introduced in Estonian phonological studies. Besides word prosody, more attention is paid to sentence prosody. Up to now, most knowledge about the Estonian sound system has been gained from experimental studies of controlled data. Spontaneous Estonian speech still largely awaits phonological interpretation. New research methods coupled with recent study of the regularities of spontaneous speech have certainly led to a deeper understanding of the complexities of the Estonian sound system.

*Karl Pajusalu (b. 1963), PhD, University of Tartu, professor of the history of the Estonian language and Estonian dialects,
karl.pajusalu@ut.ee*

